

LIST „BORBA

Sad je trebalo izići iz Krajine u koju smo ušli s jeseni 1942. godine i koja za mene osta najlepši komad narodnooslobodilačkog rata.

Tamo još izdaleka, još od Crne Gore, preko Treskavice, slušala sam čudesne priče o borbama u Krajini. One su nas sve češće susretale od Duvna i Livna, preko Mliništa i sivih Rora, sve do Petrovca — do malog sela Drinića u kojem je trebalo da počnemo izdavati »Borbu«, i gde ćemo ostati više od četiri meseca.

I sve se priče, već od prvog susreta s Krajinom, posveđočiše.

Tu pravu Krajinu, iz partizanskih priča, videla sam u jednoj jedinjoj slici, koja mi je posle našeg velikog marša od Crne Gore dosad ostala u svesti nezaboravna:

»Sva u kolonama. Maršuje. Buna se postrojila u brigade i karavane, a brigade i karavani u desetine. Karavani izvlače žito iz bogate Sanice noću, ispred samog neprijatelja, i teraju ga na konjićima, put planine Klekovače ili Sretice. Kraj karavana, durašnih bosanskih konjića — devojke i starci. Devojke nose zapaljene zublje u rukama. Devojka do devojke. Kraj njihovih brigada, podeljenih u desetine kojima komanduju devojke, prolaze brigade krajiških mladića, mimoilaze se jedni pored drugih. Blistaju oči kao zublje. Nikad nisam videla lepših devojaka.

Krajina mi se stvarno i pokazala u nekim takvim simboličnim vizijama. Tako se ova ratna jesen 1942. godine po svojoj neočekivanoj lepoti izdvojila od drugih. I kad po nekoj ličnoj periodizaciji izdvajam neke vrhunske događaje i svodim ih na nekoliko, među njima je uvek i Krajina: Užice, Krajina, Beograd. Iza njih slede drugi vrhunski događaji, ali uvek tamniji

i tragičniji, zbog čega ovi i izgledaju i jesu tako svetii, tako čudesno lepi. I svi s jeseni, a među njima je i jesen 1943. godine u Jajcu, ako i ne tako sunčana i topla.

Sad je trebalo otići iz te Krajine, rasti se od tih ljudi koje smo zavoleli kao da smo rođeni u njihovim selima i rasli s njima. Trebalo je prekinuti četvoromesečni redakcijski život usred rata, koji je bio kao neko mirnodopsko odmorište u pozadini, ali u kojem smo bili neku našu bitku za vest, za bolje odštampan broj, za crtež na grubom linoleumu, za povećanje tiraža, za što kraće i efikasnije pisanje jer je hartije i slova malo, za održavanje jednog malog tigla na kojem se morala jedna stranica »Borbe« štampati dvaput, za zadovoljavanje i drugih zahteva, za štampanje drugih izdanja. U međuvremenu — po nekoliko sati odmora i slobodnog razgovora u redakciji, u kojoj smo se svi već desetinu godina poznavali i drugovali, pa se bez mnogo objašnjenja moglo govoriti o toliko prošlih događaja i toliko dragih zajedničkih drugova kojih već više nije bilo među nama.

Prvi broj »Borbe« u Drinićima izišao je 30. septembra. Sad je već sredina januara. Izdali smo već petnaest brojeva. Izlazili smo nedeljno jedanput, istog datuma. Desetog januara izišao je broj, petnaesti po redu, u Drinićima, i u njemu smo mogli doneti članak o *Šest nedelja* rada Antifašističkog veća narodnog oslobođenja stvorenog u Bihaću; o prvim slobodnim izborima u Bosni i Lici; preneti članak iz sovjetske »Crvene zvezde« od 3. januara o uspešnoj ofanzivi Crvene armije u rejonu srednjeg Dona; pisacu o borbama jedanaest partizanskih odreda u Srbiji, i donosiću neke druge fine sitne vesti koje će obradovati borce, kao na primer — da pisci Teodor Drajzer, Fojhtvanger, Tomas Man, Hemingvej izražavaju svoju zahvalnost sovjetskim ljudima na njihovoj herojskoj borbi za spas sveta od varvarstva.

Uspeli smo bili da jedan broj »Borbe« odštampano i u dve boje, naslov i crtež crveno, što smo smatrali velikim svojim uspehom. Upravo smo bili odštampani broj »Proleter«, a već je stigao rukopis za »Omladinsku borbu«. Ugrabila sam vreme pa je izišao i prvi broj ratnog izdanja »Žene danas« u kojem je data Prva zemaljska konferencija Antifašističkog fronta žena, održana u Petrovcu. Naslovna strana bio je crtež Piva Karamatijevića — Žena s puškom. Čak smo ga ilustrovali i crtežima unutra koje je izrezivao na grubom linoleumu slikar Mujezinović po likovima drugarica s konferencije. Svi su se

smejali mojoj ženskoj sujeti što se ljutim zbog tako grubih likova, jer će neprijatelj na tome graditi svoju propagandu protiv partizanki. A možda su likovi zaista tako grubi i bili, zbog svih napora i rata. Radili smo tako kao da ćemo još celu večnost oštati u malim Drinićima s njihovim divnim ljudima i ženama. Čak smo se domišljali kako bismo »Borbu« počeli izdavati dvaput nedeljno, a da ne oštetimo druga izdanja, jer je značajnih događaja i vesti bilo tako mnogo svakog dana.

Poslednji broj u Drinićima izišao je 24. januara. Ali mi smo još pre izlaska prethodnog broja, od 17. januara, negde oko 14. ili 15. januara, doznali da predstoji neprijateljska ofanziva, jer smo iz Vrhovnog štaba i CK dobili poruku da požurimo sa štampanjem »Osnova lenjinizma«, kako nam se ne bi dogodilo isto što u Užicu sa Istorijom SKP(b), da nam ostanu odštampani tabaci.

U broj od 17. januara, tek koliko za jedan dan, nije mogla ući tako dugo očekivana vest da je Lenjingrad, grad-junak kako ga je već znao sav svet, posle 15 meseci blokade oslobođen. Da li ćemo više uopšte i uspeti da tu vest pružimo našoj vojsci i štampanom reči? Jer, Nemci su već krenuli iz Gline i Kostajnice, iz Like, od Gračaca, iz Prijedora, od Knina; s njima su i ustaše iz Sanskog Mosta; već su prvi ranjenici u Driniću; putevima kreću izbeglice i tifus.

Svejedno spremamo novi broj koji treba da izađe 24. januara, kao da se ništa ne događa i raduje nas pomisao da će borci na već otvorenim frontovima dobiti opet svoju »Borbu« s tako značajnim vestima u ovom broju. Još je, uostalom, neprijatelj od Drinića daleko nekoliko desetina kilometara, a naše im se jedinice snažno odupiru.

Zabeležili smo oslobođenje Lenjingrada u broju od 24. januara. Bolje nego kao »poslednju vest« (redakcija je uvek bila ponosna ako neku značajnu vest uspe na takav način da ubaci u list), jer je sam drug Tito napisao uvodnik o ovom gradu revolucije i značaju njegovog oslobođenja.

Izišla je i nota Vrhovnog štaba i AVNOJ-a, koju su potpisali drug Tito — u ime Vrhovnog štaba NOV i POJ, a dr Ivan Ribar — u ime Izvršnog odbora AVNOJ-a. U noti se zahtevalo od saveznika da učine kraj strašnoj prevari i zabludi svetske javnosti o jugoslovenskoj vladi i njenom izdajničkom generalu Draži Mihailoviću, koji ratuje na strani okupatora protiv Narodnooslobodilačke vojske. Zahtevala se i komisija saveznika koja bi ovde, u Jugoslaviji, ispitala stvarno stanje. U kome-

taru note, za koji se ne sećam da li je došao iz Vrhovnog štaba ili je sastavljen u redakciji, rečeno je da ova nota predstavlja prvi zvanični akt vojnog i političkog rukovodstva narodnooslobodilačke borbe naših naroda savezničkim vladama ... »U toj činjenici leži istorijski značaj ove note ... Naši narodi su u toku narodnooslobodilačke borbe stvorili vojno i političko rukovodstvo svoje narodnooslobodilačke borbe i oni imaju puno poverenje u ta svoja borbena rukovodstva — u Vrhovni štab NOV i POJ i u Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije. Međunarodnopravni propisi, koji omogućuju još postojanje izbegličke vlade de jure, ne mogu ništa izmeniti činjenicu da ona de facto ne postoji u našoj zemlji kao vlada i da je naši narodi ne smatraju više svojom vladom.«

U istom ovom broju od 24. januara doneli smo i govor Manuilskog održan Crvenoj armiji 18. januara, koji je, osim nekoliko rečenica, odlična radio-služba Vrhovnog štaba precizno uhvatila. Prevod je u redakciji s posebnom pažnjom doterivan, jer nam se govor neobično svideo — oštar, delovao je kao kletva nad nemačkim osvajačima:

»Kao čopor preplašenih zveri bežaće oni kroz opustošene zemlje ... Ješće oni kod nas, nitkovi, pacove ... I ni jedna ruka neće im pružiti mrvicu hleba, neće im pružiti čašu vode. Čađ popaljenih sela i naselja izjedaće im oči. Vetrovi će ih udarati u lice omčama vešala, koja su podigli u okupiranim zemljama. Ljudi će im pljuvati u lice, a osirotela deca bacaće se kamenicama na njih ...

... Prokleto pokoljenje izroda iz kojeg veju smrt i raspadanje ... Hitlerovski vojnik hrabar je kad ima automat u rukama, a pred njim se nalazi nenaoružan čovek. On je spreman da učini najgnusniji zločin od koga se ledi krv ... On je drzak kao vojnik, ali je plašljiva kukavica kao čovek i građanin ... On je pun oholosti ... Ali, kad ga dobro tresneš, postaje odjednom potpuni idiot... Ne veruj mu, družo borče! Goni ga, družo borče! Teraj ih da bi... «

Eto, dobro je, doneli smo u broju, koji će možda, biti poslednji u Driniću, i članak o oslobođenju Lenjingrada. Mi smo doneli i saopštenje Vrhovnog štaba o početku neprijateljske ofanzive koja će dobiti svoj istorijski broj četvrti. Saopštenje je počinjalo:

»Neprijatelj je 20. januara otpočeo sa svih strana ofanzivu na našu oslobođenu teritoriju ... «

U Driniću više nismo pripremali ni jedan broj. Moglo se dogoditi da koliko ujutru krenemo, jer se na oko 20 kilometara od nas borbe vode oko Majkića Japre. No, i pored toga, vremena ima još, jer Peta krajiška junački zaustavlja neprijatelja, čiji su avioni nadletali i Petrovac, a pre nekoliko dana žestoko bombardovali Bihać. Naša štamparija još može da radi, zaustavljamo je samo na nekoliko sati 29. januara dok prođu avioni.

Pa ipak mora početi pakovanje. Niko nam izričito ne naređuje, ali mi smo sami dali predlog da pokušamo evakuisati štampariju s nama i u prvoj mogućnoj prilici odštampati još neki broj. Predlog je prihvaćen, razume se, i sad smo samo očekivali naređenje kad treba krenuti, odnosno dolazak kamiona.¹

Drugovi grafičari obećavaju i uveravaju nas da će naš mali tigl za najkraće moguće vreme montirati, isto tako brzo kako su ga i demontirali, da bi do poslednjeg momenta radio. Drugi, veći, koji smo dobili iz Bihaća nećemo daleko evakuisati sa sobom. Kao decu nas raduje pomisao da će se »Borba« neočekivano pojaviti na frontu, pa će i ona svojim izlaskom biti još jedna potvrda o našoj organizovanosti i neuništivosti.

Inače bi pakovanje i demontiranje mašina bilo još tužnije.

Već nekoliko dana seljaci, osobito stari naš prijatelj Đida, najslabodnji da uđe kad hoće u redakciju, dolaze češće da slušaju vesti. Mi im ništa ne govorimo o pripremama za odlazak, već ostajemo mirno da pišemo ili čitamo kao da se ništa ne događa. Ali oni to svakako naslućuju.

U ranu zoru 31. januara u grubo zimsko praskozorje, odlazili smo iz Drinića. Da li su im naša obećanja da ćemo posle rata iz zahvalnosti prema njihovoj pažnji sagraditi ovde dom kulture izgledala detinjasta? Ne, nisu, oni su već bili stari ratnici i znali su za tolike evakuacije i tolike povratke vojske. I, mi, takođe. Ali je ovaj odlazak užasno bolno podsetio na odlaske iz Beograda i Užica, jer Drinići su nam bili postali kao naše rodno mesto.

Seljanke koje su nas pratile u tu zoru, zavukle su ruke u rukave. Svi su se bili nekako zgrčili, ali smo se ipak pozdrav-

¹ Kad se govori o driničkoj »Borbi« obično postoji jedna mala zabuna kao da je evakuacijom iz Drin'ća »Borba« i prestala izlaziti u četvrtoj ofanzivi. Tako čak nejasno stoji zapisano i u Belešci na kraju I toma 2 knjige Istorijskog arhiva KPJ (1949) u kojem su preštampani svi brojevi driničke »Borbe«, sa ona četiri koja su izišla van Drinića, a o kojima želim takođe da napišem nekoliko stranica.

ljali kao da ćemo se koliko sutra ponovo videti. Svi su bili zabrinuti za nas, kako ćemo i kud ćemo? A oni? O, neka se mi ne brinemo za njih. Oni će, rekli su, kao uvek, malo tu gore, u Klekovaču ili Srneticu, ili još bliže tu, iznad kuća, u bravske šume, pa će se vratiti čim ofanziva mine. Nije im to prvina — kažu. I posle toliko godina, uvek mi zazvuče tonovi njihovih malo podignutih grlenih glasova kojima su nas uveravali u to. Svima je njima to jasno, oni su već politički obrazovani, oni će u planinu, i opet će paljevine, i opet će kuće ponovo da podižu. Ali kud ćemo mi? Đuja, »moja gazdarica«, kako sam je u šali zvala, miluje me po ruci i vajka se kud ću ja tako mršava, bez njenog debelog belog »biljca« kojim sam se pokrivala, a poslednjih dana, očekujući pokret po ovim mrazevima, još više se uvijala u njega.

Kad smo pošli put Oštrelja znala sam da se nisam smela okrenuti, od silne tuge, da ne vidim ponovo gomilicu dragih ljudi ispred naše redakcije. Posle su nam pričali da ni seljaci nekoliko dana nisu mogli proći pored redakcije. Kad su se vratili iz zbeга, kuće u kojoj je bila štamparija i redakcija nije više bilo, ostalo je samo zgarište.

Koliko je lep bio Oštrelj u jesen kad smo njime prolazili. Sad smo se peli nekim prečicama i nije se mogao prepoznati. Izrazbijana četinarska šuma, krš i lom, volovska kola sa nasumce nabacanim stvarima koje je poneko, u nadi da će negde stići, natrpao u poslednjem momentu. Onamo dete zatutuljeno u nekakve krpe, kraj njega drugo, skoro golo ...

Idu u razmacima a ni glas im se ne čuje. Potpuna, mukla tišina. Odzvoni samo onaj glas kome je dopušteno da vikne. Izbeglice ništa i ne pitaju, niti šta traže. Mi svi imamo neki svoj pravac, a izbeglice, uvijene u ponjave ili i bez njih, idu za vojskom, uporno, seljački, ćutke, da u gladi i hodu prođu ovu ofanzivu i potom da se vrata na zgarišta. Mislim da od njih u ratu nema ništa strašnije. Cini mi se da je rat zbog izbeglica najstrašniji. Grozno je i to što se ovaj divni narod pretvara svaki čas pred naletom čopora podivljalih zveri u nesrećne beskućnike. Ali doći će još strašnije — ranjenici i tifusari. I ta tišina, taj bezglasni hod, u razmacima! S tom tišinom ću, negde do pred samu Jablanicu, da prođem četvrtu ofanzivu, s tišinom izbeglica i ranjenika. S njihovom patničkom ćutnjom. I kako se samo smenjuju, dole u Rami i Neretvi, u dolinama, paklena tutnjava haubica sa teškom tišinom hoda hiljada ranjenika. Ne zna se šta je strašnije, tutnjava ili tišina.

»... Samo da krenemo što pre i sa Oštrelja, iz te jutros prenaseljene planine, pune očiju, lepih, crnih, plavih dečjih, smirenih i pametnih. — Da ratujemo ali da ne vidim decu u ratu, da ne gledam ovu milu malu crnku — takve svoje misli beležim u sećanju sa Oštrelja. — Možda je baš ona pričala kako razlikuje četnika od partizana. Četnik kad dođe pita: mala, mala, gde je zlato... a partizan kaže: igraj se, mala, igraj... Ne mogu da joj kažem — igraj se, nema dvorišta, a i ona se žuri, šljapka napred, mi odmičemo, ona ostaje, sve manja... «

Da sam u jedinici videla bih drugo, ali ne bih ovo!

Naš je pravac bio Priluke u Livanjskom polju. Istim putevima natrag kojima smo pet meseci ušli u Krajinu.

Trideset kilometara za pet-šest sati pustim glamočkim poljem, pa golim brdom ispred Priluka. U napuštenoj hladnoj i praznoj kući na samom putu, dok hladnoća bije kroz polurazbijene prozore, nekako se smeštamo, grafičari montiraju mašinu, nesrećni mali tigl koji se vraća u Livno. Pripremili smo brzo »Borbu« da bi izašla 8. februara, jedan smo samo broj, koji je trebalo da izađe 1. februara, propustili. Bili smo na putu.

Koliko toga ima da se saopšti? Nalet neprijatelja je žestok, borbe se vode oko Sanice, još uvek oko Majkića Japre, krajiške jedinice brane svoja sela, na pravcu Sanski Most — Ključ neprijatelj se jedva pomera. Dali smo opširan, prema prostoru kojim raspolažemo, pregled s naših frontova prema saopštenjima Vrhovnog štaba, pod naslovom: „Svuda primeri neviđenog junaštva. Ponovo gore naše kuće«. Ali naslov uvodniku, ipak, stavljamo: »Njihovi planovi će propasti«. U ovom broju štampamo prvi put i Nazorove pesme napisane u partizanima »Sve što bilo pod pepelom«, »S Dona s Volge i Urala«, »Mi dižemo čelo, mi kročimo smjelo — i čvrsto stiskamo pest« koje su uskoro postale koračnice. Objavljujemo crtež Detonija: »Izbeglice«, rađen na samom Oštrelju, stravični dokument samog tog trenutka. I radujemo se borbenim Nazorovim stihovima i njegovoj veri u pobedu, i dokumentu koji ostavljaju naši borci-slikari, i što to »Borba« donosi, jer je i ona sama sva dokument teškog i velikog trenutka naše borbe.

U broju donosimo i da je bitka kod Staljingrada svršena, i to rečima Hitlerovim. Moram da ga citiram: »Šesta armija se morala žrtvovati usled nadmoćnosti neprijatelja i drugih nesrećnih okolnosti.« A 30. septembra je govorio: »Staljingrad će biti zauzet. I više ga nikakva sila neće preoteti iz nemačkih ruku!«

Sastanak u Kazablanki između Ruzvelta i Cerčila daje više nade da će drugi front biti jednom otvoren. Sigurnije pišemo o skoroj propasti »rimske imperije« posle ulaska savezničkih trupa u Tripolis. I u međunarodnom pregledu naš smeli komentator, Masleša, doslovce ispisuje ovakav pasus, u februaru 1943. godine:

»Lakrdija je završena. Počinje tragedija. Samo lakrdijaš nikad ne može postati tragična ličnost. Zabačeno čelo »rinskog imperatora Benita, teatralna poza krvavog i zločinačkog lakrdijaša, ostaće to i onda kada je bude zagrlila omča smrti«.

Moglo je ličiti na novinarsku figuru, a ipak je izabrana baš reč: omča smrti! Tako je to čudno sad pročitati.

Još je jedna vest u tim danima bila dragocena za nas — naša je borba bila postala predmet međunarodnih razgovora. Tadašnji britanski ministar spoljnih poslova An-toni Idn dao je u parlamentu izjavu da se između Velike Britanije i Sovjetskog Saveza vode razgovori o tome kako da se »ujedine sve grupe koje se bore u Jugoslaviji protiv okupatora za nova pregnuća ...« Naravno, komentar, i svakako ne samo redakcijski, s jedne strane je pozdravljao što je naša borba najzad postala predmet međunarodnih razgovora, ali je, s druge, upozoravao da je to jedinstvo, uglavnom, već postignuto, a »ako g. Idn misli da »snage« izbegličke vlade vode borbu protiv okupatora i da se s njima treba »ujedinjavati«, onda je on u zabludi. ...« S pravom smo bili osetljivi, posebice u tim danima, kad smo uz tolike žrtve vojske i naroda nosili tolike neprijateljske snage na svojim leđima, na sve nedorečenosti koje nisu, posle izjave Vrhovnog štaba i AVNOJ-a, nedvosmisleno govorile pravu istinu o nama.

Broj je bio završen i mogao je otići na tolike naše frontove. Do Drinića više nije mogao stići, jer je Petrovac ponovo porobljen. Naši su toliko usporili nadiranje neprijatelja, da smo već bili uvereni da ćemo izdati i idući broj, 15. februara.

A treba da pišem brošuru o Osmom martu . . .

»Putem teče razmaknuta, spora kolona izbeglica, za njima se već pomaljaju i ranjenici, iz Centralne bolnice i svih krajeva doskora slobodne teritorije. Između njih žene, same, polusmrznute, s bošćama i torbama na leđima. U ponekoj torbi dste. Idu jako pognute napred. One sa Oštrelja, koje su došle tim pravcem, poznajem. Vire dečje glavice iz torbi. Na brdu Korićanima, pustari na kojoj ludo fijuče vetar, sačekuje ih vojska

i narodnooslobodilački odbor sa kazanima topla čaja, kao što su one dočekivale vojsku i ranjenike«.

Previše je tih ljudskih muka i izdržljivosti na tom pustom brdu. Pristižu i pegavci. Same kosti na licu, zažarene oči, povijeni na samarima, ako i imaju konja, kao starci.

Pišemo, u broju od 15. februara, a tako je stvarno i bilo, da nas je ofanziva ojačala. Traje već gotovo mesec dana i neprijatelju je nametnuta sporost koju nije očekivao; spašće se što više naroda, evakuisati svi ranjenici, ima ih nekoliko hiljada, ofanziva je otvorila mogućnosti mobilizacije novih boraca. Objavili smo u »Borbi« da je za vreme priprema neprijateljske ofanzive u Dalmaciji formirana nova, Peta dalmatinska brigada, a od nje i još dveju Deveta dalmatinska divizija. U Bosanskoj krajini formirane su tri nove brigade, Osmi, Deveti i Deseti, a stare su samo na području Podgrmeča, gde se vode neprekidne borbe, ojačale za broj veći od dveju brigada. Mogli smo zabeležiti i da su jedinice Druge proleterske divizije oslobodile Imotski i Posušje, da krajiške jedinice vode žestoke borbe na Bravskom, i da je potučen bataljon Hitlerove telesne straže . . . I da branimo svaku stopu zemlje, i da je ponovo pola Korduna oslobođeno, i mnogo još drugih vesti s frontova, za tu nedelju dana između izlaska dva broja »Borbe«.

Vesti smo dobijali od Vrhovnog štaba, prema depešama komandanata jedinica, a ako ih je bilo malo, okačili bismo se svojim telefonom o glavnu telefonsku žicu i nedozvoljeno hvatali do detalja sve vesti koje su se davale sa obližnjih frontova.

Zabeležili smo dragu vest da su u Los Anđelosu naši iseljenici sa književnikom Lujem Adamičem na čelu, izdali brošuru »Istina o Jugoslaviji«. I ne samo oni, već i jedan od velikih američkih sindikata — Ujedinjeni savez mornara, pomoraca i lučkih radnika u Los Anđelosu uputio je predsedniku Ruzveltu rezoluciju u kojoj između ostalog traži da on, na osnovu Zakona o zajmu i najmu, hitno uputi našoj vojsci potrebne količine oružja.

Voleli smo sve ove dobre vesti, ali smo morali objaviti bar i jednu od mnogobrojnih o strašnim zločinima:

»U ofanzivu na Grmeč četnici služe Nemačima i ustašama kao vodiči. Oni im pokazuju naše bolnice, otkrivaju naše zbegove. Nemci i ustaše, vođeni četnicima Milom Gagićem i Lazarom Marčetićem počinili su strašne zločine. U Eminovcima oni su zaklali Milu Stojanović, staricu Smiljku Davidović, izbeglicu Duju Garakalo, a Stanu Cirguru su zaklali s troje dece od 5 do 12 godina. Drugaricu Ostoju Dinić zaklali su sa

sestrom i jednim detetom, a njenom dojenčetu od tri meseca odsekli su prste i izboli ga na više mesta. Dete se mučilo čitavu noć kraj mrtve majke. Ostoji Stuparu iz Eminovaca zaklali su dvoje dece, kćerku od 16 godina silovali, pa onda ubili. Otac je to morao da gleda pa su zatim i njega zaklali«.

U prošlom broju pisao nam je Jovan Popović o borbama Prve proleterske divizije u srednjoj Bosni, o »paktu« vojvode Radića i ustaških vlasti, i padu zloglasne »rezidencije« četničkog štaba, Jošavke.

»Otpaci razbijenih četničkih bandi, — piše Jovan — nesposobnih za organizovanu borbu protiv narodno-oslobodilačke vojske, nastavljaju svoju mučnu delatnost. Danju su to tobože bezazleni ljudi koji ni o čemu pojma nemaju. Kada neka naša patrola obrati pažnju na grupe okupljene u nekoj kući, oni brže bolje dohvate tamburicu, pevaju i pocupkuju ili se tobože zabavljaju sa curama. A gotovo svake noći grupa od petorice ili desetorice bandita mučki napadne naše kurire ili transport ranjenika, a potom iščezne.«

Još smo u Prilukama, ali se redakcija polako rastura. Novi broj »Borbe« izišao je 22. februara. Ostavili smo dobar komad slobodnog prostora za poslednje vesti i gotovo sav petit, da bi ih što više stalo. U poslednjem momentu pred zaključivanje lista, dok sve druge stranice budu štampane, složiće se vesti od 21. februara. Dostavićemo zbilja najsvežije vesti na front. Vesti su uglavnom iz Moskve i Londona. Iz Moskve su o oslobođenju gradova: Slavjanska, Rovenikija, Bogoduhova, Zmijeva, Grajvorona, Krasnodara i drugih; iz Londona — o velikom bombardovanju industrijskih i saobraćajnih centara u Nemačkoj, zapadnoj Francuskoj i južnoj Italiji. I još jedna iz Londona o proslavi 25-godišnjice Crvene armije koja se održava u mnogim engleskim gradovima, a na jednoj od njih govorio je ministar Aleksander, koji je izjavio da su Engleska i Amerika isporučile dosad SSSR-u 5.600 aviona i 6.200 tenkova, i da će do juna isporučiti tenkove za više divizija i nekoliko stotina eskadrila aviona. Tako stoji u vesti i mi je rado prenosimo.

I naš broj »Borbe« od 22. februara ima uvodnik u čast 25-godišnjice Crvene armije. Tu se govori i o značaju oslobođenja Staljingrada, Krasnodara, Tihorecka, Voronježa, Kurska, Vorošilovgrada, Rostova, Harkova. Ona je oslobodila neke gradove koje su hitlerovci osvojili u prvoj godini rata.

Ali kakvu vest donosimo s naših frontova: osvojen utvrđeni Prozor! Pred njom za trenutak blede sve druge velike pobeđe na frontovima; naša vojska je sposobna da razbije jako utvr-

deni garnizon u gradu, naši ranjenici imaju pred sobom otvoren prolaz, od 15. februara mi smo prešli u ofanzivu. U ovom broju uspevamo da o tome donesemo samo zvanično saopštenje Vrhovnog štaba. Nadamo se da ćemo u idućem, ako ga budemo mogli izdati, doneti opširniji izveštaj o toj velikoj pobedi. Vrhovni štab saopštava:

»Jedinice III divizije oslobodile su Prozor. Uporne borbe trajale su od 16-tog uveče do 18-tog izjutra, kada je konačno razbijen italijanski garnizon koji se bio jako utvrdio u gradu. Naše jedinice dejstvom artilerije i odlučnim udarcima razbile su betonska utvrđenja i žičane ograde i na juriš zauzele grad. U borbama se naročito istakla 1. dalmatinska brigada. Neprijatelj je imao velike gubitke: 400 neprijateljskih vojnika i oficira nađeno je mrtvih u gradu, 50 je nađeno u blizini grada.«

Neposredno s fronta imamo i dopis Cede Minderovića o oslobođanju Posušja i Imotskog i teškim borbama koje su jedinice Druge proleterske divizije, uz sadejstvo Četvrte dalmatinske brigade, vodile oko ova dva grada. I o oduševljenju kojim je Imotski pozdravio oslobodilačku vojsku. Sad će Druga divizija moći da se Drežničkim klancem probije u dolinu Neretve. Sve jedinice na ovom frontu dejstvuju tako da zauzmu dolinu Rame i Neretve. Kakve će to borbe biti! Kakve će to žrtve biti!

Ali se Nemci trude da se probiju u Prozor. Počinju novu ofanzivu u Krajini.

Kakav vetar duva! Izgleda da i poslednji ranjenici prolaze.

I mi moramo evakuisati našu štampariju iz Livanjskog polja. Idemo put Rame i Neretve. Ali ni sad ne napuštamo ideju da sve dok možemo izdajemo »Borbu«. Cim se negde zaustavimo gde možemo ostati makar jedan dan, izdaćemo novi broj. To je jedinstvena situacija da neposredno u samoj ofanzivi, i to jednoj od najjačih od svih dosadašnjih, izdajemo našu »Borbu«.

Zaustavljamo se u dolini Rame, na poljani. Nema smisla da čekamo onaj pravi datum kad »Borba« treba da izide. To bi bilo 1. marta. Bolje je ugrabiti ovaj dan. Poslednji broj »Borbe« izlazi 27. februara.

Dok na poljani kraj puta štampamo list, nad nama su neprekidno avioni koji ustopice prate ranjenike. Izbeglica je sve manje, sa vojskom su ili su se negde rasturili po putevima i selima. Samo je dolina Rame slobodna, uzani pojas za prolaz ranjenika. Nemci napadaju od Vakufa, zajedno sa četnicima od Konjica, s legionarima od Ravnog, Italijanima i četnicima od Duvna. Probijamo se ka Neretvi. Prva proleterska je u zaštiti-

nici. Treba prevesti četiri hiljade ranjenika. I tifusare. Njih je najteže prevesti. Oni idu sporo, vuku se još nemoćnije od ranjenika, lutaju oko puta, lako se izgube, ne pamte iz koje su desetine, jer je i bolnica podeljena po vojnički. I tifus je užasno gladan, ne može da trpi glad. Uvek je gladan.

Broj nije teško napraviti, iako nemamo vremena ni za pisanje. Dajemo saopštenje Vrhovnog štaba o zauzimanju Ostrošca, Rame i Jablanice, o borbama za železničku prugu Sarajevo — Mostar, o krvavim bojevima koji se upravo vode na Ivan-sedlu, kod Mostara i Bugojna. Donosimo dnevnu zapovest i parole povodom 25-godišnjice Crvene armije.

Svi su se iz redakcije već razišli, ostajem sama, sama sređujem vesti s frontova, o oslobađanju Rame i o tome da 2. bataljon 259. puka divizije »Murde« više ne postoji, o borbama za Drežnicu, munjevitom naletu na železničku stanicu Drežnica i uništenju njene posade.

Poslednji redovi tog poslednjeg broja »Borbe« od 27. februara glase:

»U noći između 25. i 26. o. m. jedinice Druge divizije potpuno su uništile dva mosta kod Karaule: železnički — od 96 m i automobilski — od 80 m. U najpogodnijim prilikama ovi mostovi bi se mogli opraviti tek za šest meseci.«

Ostajem s nekoliko radnika na poslednjem teškom redakcijskom zadatku. Treba konačno demontirati naš mali tigl, zapakovati druge štamparske materijale i negde sakriti ili zakopati tigl.

Tražim ceo dan neko ubogo mesto kraj puta za naše mašine. Milušić i Ante, drugovi iz štamparije, nisu se vratili. Otišli su da traže preko Dalmatinaca neko dalje mesto gde možemo sakriti naše dragocene stvari. Koje je to dalje mesto? Ništa se ne zna. A ni oni se nikad više neće vratiti, poginuli su. Ostala sam sama to veče, 1. ili 2. ili 3. marta — ne bih znala tačno kad, da čuvam mašine i da ih zakopam. Iz redakcije su već svi otišli na nove zadatke. Odlaze i drugovi i drugarice iz štamparije: i Pavle, i Solomon, Bajica, Albert, Dušan, Jaša, Mara, Mira, Sofija, Sabljić, svi. I ja ću negde odmah, samo da mi neko pomogne da pokopamo našu mašinu.

Na brzinu, jer koliko još do ponoći možemo ostati tu, iskopaćemo veliku jamu kraj puta, jer ljudi nema više da bi se

moglo ići nekud dalje. Nećemo duboko kopati, nema ni dobrog alata. Zar kraj samog puta? Nema vozila, mora se. Možda, tešim sama sebe i drugove iz štamparije, neprijatelj neće naći mašine kad su tako blizu puta, neće ih tako blizu tražiti.

Presadićemo i neko drvo.

Proleće tek što nije tu, pomalja se: u travčici kraj potoka, u stopi koja upada u meku vlažnu stazu, i suncu na kome se već malo može ogrejati, kraj vodenice na Rami. Unutra, u toj vodenici, drug Tito i komandanti, svaki čas drugi, odlučuju i nalaze rešenja za sudbinu hiljade ranjenika.

A kad sve ozeleni, samo će drveta nad našim mašinama ostati suva ... Sta će sve biti do proleća.

Ponoć je, treba krenuti. Posadili smo drveće. Kao nad humkama. Zadatak sam izvršila. Zao mi je mašine.

Idem sama. Mrak je gust, samo se ponekad nazre fosforni sjaj u očima zaprega koje vuku našu municiju i teško oružje do Neretve.

Kraj praznih razbacanih sanduka čekamo jedan po jedan prelaz preko mosta na Neretvi, našeg tek sagrađenog mosta, na mestu onog koji smo tek srušili — čudesnog mosta, podignutog, čini mi se, kad odozdo gledam i kad treba uz njega da se penjem — do na planinu, do samog neba.

To bi negde oko osmog marta.

Iza toga dođe Prenj.

Mitra MITROVIC